Als de koningen van de onderwereld zich verzamelen

Als de koningen van de onderwereld zich verzamelen

Roman

Naar het ware verhaal van een Duitse krijgsgevangene in de Sovjet-Unie, 1945–1953

Hubert Harzon

Voor de kameraden die niet zijn teruggekomen, en voor allen die onderweg hun brood met een vreemde deelden.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Februari 1945..... 5
Hoofdstuk 2 – De arts van Seelow en de tweede gevangenschap 21
Hoofdstuk 3 – Het kampleven en de artiesten.....33
Hoofdstuk 4 – Het variétégezelschap in Rusland 45
Hoofdstuk 5 – De gieterij en de steengroeve.....59
Hoofdstuk 6 – De vlucht naar het Westen.....71
Hoofdstuk 7 – Over de Kaspische Zee en de wilde bergen 91
Hoofdstuk 8 – De nomadenstam en de gevangenneming 107
Hoofdstuk 9 – Terug naar het kamp 123
Hoofdstuk 10 – De reis naar Siberië.....139
Hoofdstuk 11 – Minka en een nieuwe vlucht 161
Hoofdstuk 12 – Op weg naar huis? 183
Hoofdstuk 13 – De gevangenis van Charkov.....205
Hoofdstuk 14 – Het proces en de veroordeling.....223
Hoofdstuk 15 – De baptist en de weg naar Workoeta ..235
Hoofdstuk 16 – Workoeta en de wereld van de criminelen 261
Hoofdstuk 17 – De bendes van Workoeta.....289
Hoofdstuk 18 – Het Poolgebied en nieuwe hoop 315
Hoofdstuk 19 – Stalingrad, loonarbeid en nieuwe verwachtingen 345
Hoofdstuk 20 – Asbest, pakketten en een nieuwe rechtszaak.....373
Hoofdstuk 21 – De strafbarak en de weg naar de amnestie.....399
Hoofdstuk 22 – De laatste maanden in Rusland 425
Hoofdstuk 23 – De terugkeer naar Duitsland.....451
Colofon.....483

Hoofdstuk 1 – Februari 1945

"Overal is front. Ik weet niet waar wij uiteindelijk terecht zullen komen."

In februari 1945 liet mijn divisiecommandant mij in Döberitz bij Berlijn gaan met twee zinnen die alle zekerheid wegnamen: "Overal is front. Ik weet niet waar wij uiteindelijk terecht zullen komen." Ik had hem zojuist de verklaring getoond die mij moest vrijwaren van een nieuwe inzet tegen het Rode Leger. Hij las het papier tweemaal, schoof het zwijgend terug over zijn met kaarten en rapporten bedekte bureau en liep naar het raam. Buiten werden vrachtwagens met munitiekisten geladen. Ik wachtte op een besluit, maar er kwam geen toestemming en geen afwijzing. Toen ik even later in de koude februarilucht stond, begreep ik dat mijn lot opnieuw van anderen afhing.

De verklaring die ik bij mij droeg, had een geschiedenis. In 1944 was ik al eens in Russische gevangenschap geraakt. Die eerste gevangenschap had niet lang geduurd: na korte tijd was ik erin geslaagd te ontsnappen en mij weer bij de Duitse linies te melden. Volgens de voorschriften mocht een soldaat die uit Russische gevangenschap was teruggekeerd, niet opnieuw tegenover het Rode Leger worden ingezet. Men vreesde dat hij bij een tweede gevangenneming als ontsnapte zou worden herkend en des te zwaarder gestraft, of dat hij onder druk zou vertellen wat hij had gezien. Ik had dat papier al die maanden zorgvuldig bewaard, als een soort verzekering tegen het lot. Nu, in de chaos van februari 1945, begon ik te vermoeden dat het niet meer waard was dan het papier waarop het geschreven stond. Over die eerste gevangenschap sprak ik in die tijd met bijna niemand. Zij had maar kort geduurd, maar zij had zich in mij vastgezet op een manier die ik moeilijk kon uitleggen. Ik herinnerde mij de lange marsen naar achteren, de mannen die langs de kant van de weg bleven liggen en niet meer opstonden, de verhoren in een boerenschuur waar een jonge officier met

een pistool op tafel zat te wachten tot ik iets zou zeggen wat ik niet wist. Ik herinnerde mij vooral de honger: niet de honger van een gemiste maaltijd, maar de honger die na een paar dagen je gedachten overneemt, tot er niets anders meer bestaat dan de vraag waar het volgende stuk brood vandaan zal komen. Toen ik daaruit wist te ontsnappen en na dagen zwerven de Duitse linies bereikte, had ik mij voorgenomen dat ik zoiets nooit meer zou meemaken. Die belofte aan mijzelf was misschien wel de belangrijkste reden waarom ik dat papier zo zorgvuldig bewaarde.

Enkele dagen later liet de adjudant van de commandant mij weten dat er pas over mijn verzoek zou worden beslist wanneer duidelijk was waar de nieuwgevormde divisie zou worden ingezet. Hij zei het op een toon alsof het een geruststellende mededeling was. Voor mij was het allesbehalve geruststellend. Iedereen in Döberitz wist dat er naar het westen nauwelijks nog nieuwe divisies werden gestuurd. De Amerikanen en Engelsen rukten op, maar de grote dreiging kwam uit het oosten. Daar, aan de Oder, stond het Rode Leger op nog geen honderd kilometer van Berlijn. Waar een nieuwe divisie in die weken zou worden ingezet, liet zich raden. Wat ik tijdens mijn eerdere gevangenschap had meegemaakt, maakte dat de propaganda van Goebbels voor mij niets meer kon verklaren. Radio en kranten spraken nog altijd over een heilige strijd en een mogelijke overwinning, maar mijn eigen herinneringen spraken dat tegen. Ik had honger, willekeur en onverschilligheid voor mensenlevens gezien, aan beide kanten van het front. Daardoor luisterde ik niet langer naar grote woorden. Ik hoefde mij alleen te herinneren wat ik zelf had meegemaakt. De geallieerde fronten in het westen kende ik nauwelijks. In 1940 had ik weliswaar deelgenomen aan de veldtocht in het Westen, maar dat was een andere oorlog geweest, een oorlog tussen soldaten, met regels die door beide partijen nog enigszins werden gerespecteerd. In het oosten was het de laatste jaren vooral een slachting geworden. Toch wist ik dat ook het westen geen schone oorlog meer voerde.

Wanneer ik door de Duitse steden reisde en de gevolgen van de bombardementen zag, de uitgebrande straten, de gevels waarachter niets meer stond en de lijsten met namen van vrouwen en kinderen die bij duizenden onder het puin waren omgekomen, kon ik mij moeilijk voorstellen dat het aan de andere kant zoveel anders toeging. De oorlog had overal haar menselijkheid verloren.

Er viel niets meer te winnen; vrijwel iedereen om mij heen wist dat, al sprak niemand het uit. Toch hield ik vast aan het idee dat ik als soldaat fatsoenlijk moest blijven handelen, zelfs als sterven onvermijdelijk werd. Gevangenschap of overlopen kon ik mij niet voorstellen. Juist omdat ik de Russische gevangenschap al kende, was ik vastbesloten er nooit meer in terecht te komen. Ik dacht dat ik zelf kon bepalen hoe mijn oorlog zou eindigen. Pas later leerde ik hoe weinig daarover te kiezen valt.

In Döberitz leefden wij in een merkwaardige tussenwereld. Het grote oefenterrein, waar vóór de oorlog parades en manoeuvres waren gehouden, was veranderd in een verzamelplaats voor alles wat het leger nog bijeen kon schrapen. Jongens van zeventien stonden naast mannen van vijftig. Herstellende gewonden, sommigen nog met hun arm in een mitella, werden opnieuw ingedeeld. Er waren veteranen die sinds 1939 aan alle fronten hadden gevochten en jongens die nog nooit een schot hadden gelost. 's Avonds zaten wij in de slaapzalen, repareerden onze uniformen, schreven brieven naar huis of staarden zwijgend voor ons uit. Ik schreef mijn vrouw dat het goed met mij ging en dat zij zich geen zorgen moest maken. Ik wist niet of de brief haar ooit zou bereiken. Over de toekomst sprak niemand. In die avonden dacht ik vaak terug aan het leven vóór de oorlog. Ik was altijd een sportief mens geweest. Als jongen had ik bij de turnvereniging in onze stad gezeten, en ik bracht er meer avonden door dan thuis: aan de ringen, aan de rekstok, op de mat, waar wij salto's oefenden tot onze trainer ons naar huis stuurde. Later, toen ik getrouwd was en de kinderen kwamen, bleef ik trainen wanneer ik kon. Mijn vrouw lachte

erom en zei dat ik nooit volwassen zou worden. Op zondagmiddag liet ik de kinderen op mijn schouders staan in de tuin, en zij gilden van plezier wanneer ik hen in de lucht gooide en weer opving. Ik wist toen niet dat juist die vaardigheden mij later in gevangenschap meer dan eens zouden redden. In Döberitz waren het alleen herinneringen, en ik bewaarde ze zoals men een foto bewaart: voorzichtig, en niet te vaak bekeken, omdat het anders te veel pijn deed.

Op een zondag kreeg ik enkele uren verlof en nam ik de trein naar Berlijn. Ik had de stad in vredestijd gekend, met haar brede boulevards, haar cafés en theaters en het licht op de Kurfürstendamm. Wat ik nu zag, was nauwelijks nog een stad. Hele wijken bestonden uit gevels waarachter niets meer stond. Over de puinhopen liepen vrouwen met emmers en handkarren, die stenen opstapelden alsof zij een stad konden herbouwen die nog iedere nacht opnieuw werd gebombardeerd. Voor een bakkerij stond een rij van honderd meter. Niemand klaagde en niemand lachte. Op een muur had iemand met witte verf geschreven: "Unsere Mauern brechen, unsere Herzen nicht." Onze muren breken, onze harten niet. Een oude man bleef naast mij staan, las de tekst, spuwde op de grond en liep verder. Ik nam de eerste trein terug naar Döberitz.

Begin maart 1945 beleefden wij enkele betrekkelijk rustige dagen. Er werd geoefend, er werden uitrustingsstukken uitgedeeld en er gingen geruchten rond over een verplaatsing naar Pommeren, of naar het zuiden, of naar Hongarije, afhankelijk van wie men het vroeg. Ik begon bijna te hopen dat mijn verzoek toch nog in behandeling was, dat ergens op een bureau een officier mijn papieren had gezien en een besluit zou nemen. Toen werd er midden in de nacht plotseling geschreeuwd: **"Inladen!"** Iedereen schrok wakker. Deuren vlogen open, ordonnansen renden door de gangen en binnen enkele minuten volgden de bevelen elkaar in hoog tempo op. In het halfdonker graaiden mannen naar hun laarzen, hun koppel en hun geweer. Op het emplacement stond een trein met goederenwagons al onder stoom. Voor

mijn verzoek was geen tijd meer. Niemand voelde zich nog verantwoordelijk om ernaar te kijken, en ik begreep dat het zinloos was om het te proberen. Ik moest eenvoudig uitvoeren wat mij werd opgedragen. Pas tijdens de treinreis, opeengepakt in een koude wagon terwijl de wielen eentonig over de rails ratelden, kreeg ik weer gelegenheid om na te denken.

De reis voerde ons naar het noorden, door een Pommeren dat ik nauwelijks herkende. Op de wegen langs de spoorlijn trokken eindeloze stoeten vluchtelingen naar het westen: boerenkarren met huisraad en beddengoed, oude mannen die handwagens voorttrokken, vrouwen met kinderen op hun arm en soms een koe die aan een touw achter een wagen meeliep. Zij waren al weken onderweg, uit Oost-Pruisen, uit Pommeren, uit Silezië, en niemand wist waar zij zouden eindigen. Wij reden de andere kant op. Een paar kinderen zwaaiden naar onze trein. De mannen in mijn wagon zwaaiden terug, maar niemand zei iets. Het was alsof wij allemaal hetzelfde dachten: zij vluchtten voor datgene waar wij naartoe werden gestuurd.

Op een klein station ergens in Pommeren stond onze trein urenlang stil om een vluchtelingentrein in de andere richting te laten passeren. Op het perron hadden vrouwen van het Rode Kruis een ketel neergezet waaruit zij surrogaatkoffie schonken voor iedereen die erom vroeg. Een oudere vrouw met een zwarte hoofddoek kwam langs onze wagon en keek ons een voor een aan. Zij vroeg of iemand van ons haar zoon had gezien, en noemde een naam en een regiment. Niemand kende hem. Zij knikte, alsof zij dat antwoord al had verwacht, en liep door naar de volgende wagon om dezelfde vraag te stellen. Ik zag haar nog lang langs de trein lopen, van wagon naar wagon, met dezelfde vraag en hetzelfde antwoord. Toen onze trein eindelijk vertrok, stond zij nog steeds op het perron. Dat beeld is mij altijd bijgebleven: een moeder die haar zoon zocht tussen duizenden soldaten die zelf niet wisten waar zij heen gingen. In Stettin werden wij snel uitgeladen. Zodra ik het station zag, verdwenen mijn

laatste twijfels. Overal stonden militaire treinen opgesteld, vrachtwagens reden af en aan, groepen soldaten verzamelden zich tussen kratten en voorraden, en in de verte, aan de overkant van de Oder, rommelde de artillerie. Niemand organiseerde hier een verplaatsing naar het westen. Niemand bereidde zich voor op rust of hergroepering. Alles wees in dezelfde richting. Wij gingen opnieuw naar het oosten.

De nacht brachten wij door in de gymnastiekzaal van een school aan de rand van de stad. De ramen waren dichtgetimmerd met planken, aan de wanden hingen nog de ringen en de klimtouwen, en in een hoek lag een stapel turnmatten waarop wij ons uitstrekten. Het was een vreemde gewaarwording om juist daar te liggen. Ik keek naar de ringen boven mij en dacht aan de turnzaal uit mijn jeugd, aan de geur van magnesium en zweet en aan de stem van onze trainer. Een paar jongens van achttien begonnen, ondanks de vermoeidheid, aan de touwen te klimmen en elkaar uit te dagen. Even klonk er gelach door de zaal. Toen kwam een onderofficier binnen en schreeuwde dat iedereen moest gaan slapen. Het werd stil. Buiten rommelde de artillerie aan de Oder, de hele nacht door, als een onweer dat maar niet wilde overdrijven.

Ik probeerde nog eenmaal met de bataljonscommandant over mijn situatie te spreken. Ik wachtte tot hij een ogenblik vrij was en legde hem mijn papieren voor. Hij keek er nauwelijks naar. Zijn aandacht werd voortdurend opgeëist door ordonnansen, meldingen en vragen, en mijn probleem was voor hem duidelijk het minst belangrijke van die dag. "Dat had u eerder moeten bedenken," zei hij kortaf. "Nu gaat u naar de inzet." Toen hij zag dat ik nog iets wilde zeggen, keek hij mij strak aan en voegde eraan toe dat het, zolang men geen lafaard was, weinig verschil maakte waar men stierf. Die opmerking maakte verdere discussie overbodig. Ik groette volgens voorschrift en zweeg. Maar diep van binnen nam ik mij voor ooit vast te stellen wie van ons beiden werkelijk de meeste moed bezat. Ik was geen held. Dat ben

ik nooit geweest, en ik heb ook nooit de ambitie gehad er een te worden. Maar ik wist dat de ineenstorting van Duitsland nabij was, en als het zover kwam, wilde ik mijn huid zo duur mogelijk verkopen. Of de bataljonscommandant zelf die laatste weken heeft overleefd, weet ik niet. Ik heb hem na die dag nooit meer gezien.

De nacht vóór de oversteek lag ik naast een oudere obergefreiter uit Thüringen, een timmerman die al sinds 1941 in het oosten had gevochten. Wij konden geen van beiden slapen en praatten fluisterend in het donker. Hij vertelde over zijn werkplaats, over de geur van vers geschaafd hout en over zijn dochter, die die winter zestien was geworden zonder dat hij erbij was geweest. Toen ik hem vroeg wat hij van de wonderwapens dacht waarover iedereen sprak, lachte hij zacht. "Het enige wonder," zei hij, "zou zijn als wij hier allebei levend uitkomen." Daarna draaide hij zich om en sliep. Na de eerste dag van de gevechten heb ik hem niet meer gezien.

Op een grijze ochtend in maart staken enkele pas gevormde divisies bij Greifenhagen de Oder over. De rivier lag breed en grauw onder een laaghangende hemel, met ijsschotsen langs de oevers. Overal werd gesproken over wonderwapens die het tij van de oorlog zouden keren. Niemand wist echter waar die zich bevonden. Bij de infanterie vertelde men dat de pioniers ermee waren uitgerust. Bij ons, de pioniers, beweerde men juist dat de infanterie over geheime wapens beschikte. Hoe langer ik naar de verhalen luisterde, hoe duidelijker het werd dat niemand zo'n wapen ooit met eigen ogen had gezien. De oversteek zelf gebeurde in het halfdonker, over een noodbrug van pontons die de pioniers in de nacht hadden gelegd. De planken waren glad van het ijs en het water kolkte zwart en snel onder ons door. Wij liepen in een lange rij, met tussenruimtes van een paar meter, zodat één granaat niet te veel mannen tegelijk zou treffen. Niemand sprak. Ik hoorde alleen het knarsen van laarzen op hout, het klotsen van water tegen de pontons en het zware ademen van de

man achter mij. Halverwege de brug sloeg ergens stroomopwaarts een granaat in de rivier. De pontons schommelden, een paar mannen grepen zich vast aan elkaar en iemand vloekte zacht. Daarna liepen wij verder, alsof er niets was gebeurd. Toen ik aan de andere oever voet aan wal zette, voelde ik dat ik mijn adem al die tijd had ingehouden. Achter mij lag de rivier. Voor mij lag een landschap van mist, kale bomen en verlaten boerderijen, waar ergens de vijand op ons wachtte.

Van de beloofde wonderwapens was ook aan deze kant van de rivier niets te zien. Wij hadden slechts de normale bewapening gekregen. Alleen de nieuwe stormkarabijn viel op. Er werd veel van verwacht, en op het eerste gezicht leek dat terecht: het wapen was licht, handzaam en kon snel achter elkaar vuren. Maar al bij de eerste schoten bleek dat het zo onnauwkeurig was dat je op honderd meter nauwelijks iets raakte. Een van de oudere onderofficieren woog het ding in zijn handen, schudde zijn hoofd en zei dat hij liever zijn oude karabijn terug had. Met die uitrusting trokken wij op tegen Russische stellingen die goed waren uitgebouwd en uitstekend gecamoufleerd.

Wat daarna gebeurde, ging zo snel dat ik het pas achteraf begreep. Nog voordat wij onze toegewezen posities hadden bereikt, opende de Russische artillerie het vuur. Het kwam van alle kanten tegelijk, alsof de vijand precies had geweten waar wij zouden lopen. Twee compagnieën van ons bataljon werden binnen enkele minuten vrijwel volledig uitgeschakeld. Ik zag mannen vallen die een ogenblik eerder nog naast mij hadden gelopen. Ik zag een jongen van hooguit achttien jaar, die mij die ochtend nog om een sigaret had gevraagd, met een verbaasde uitdrukking op zijn gezicht in de modder zakken. Er was geen tijd om stil te staan. Wie bleef staan, stierf. Daarna volgde een Russische tegenaanval. Vanuit stellingen die wij niet eens hadden gezien, kwamen infanteristen naar voren, gesteund door mitrailleurs en mortieren. Wij lagen in haastig gegraven kuilen en in de restanten van een boerderij en vuurden terug met alles wat

wij hadden. De aanval kon worden afgeslagen, maar op onze linkerflank werd een volledig peloton afgesneden en krijgsgevangen gemaakt. Wij zagen hoe de mannen met hun handen omhoog tussen de rook verdwenen. Niemand zei iets. Van een Duits offensief was vanaf dat moment geen sprake meer. Ook in de aangrenzende sectoren, zo hoorden wij later, waren de gevechten even rampzalig verlopen.

Niet lang daarna begon het zware Russische artillerievuur. Dagenlang sloegen granaten van allerlei kalibers op onze stellingen in. Wie het nooit heeft meegemaakt, stelt zich bij een beschieting een reeks explosies voor. De werkelijkheid is anders. De grond beweegt voortdurend. De lucht vult zich met rook, stof en rondvliegende aarde. Iedere inslag gaat over in de volgende, tot tijd en ruimte hun betekenis verliezen en er alleen nog het wachten overblijft op de granaat die voor jou bestemd is. Slechts korte onderbrekingen gaven ons de gelegenheid om op adem te komen, gewonden weg te slepen en een slok water te drinken.

In die dagen leerde ik iets over mensen wat ik nooit ben vergeten. Sommige mannen werden stil en keken met lege ogen voor zich uit. Anderen praatten onophoudelijk, over thuis, over hun vrouw, over het eten dat hun moeder vroeger kookte, alsof zij met woorden een muur tegen de granaten konden bouwen. Een oudere soldaat naast mij bad hardop, steeds hetzelfde gebed, uren achter elkaar. Zelf dacht ik aan mijn kinderen. Ik probeerde hun gezichten voor mij te zien en hun stemmen te horen, en merkte tot mijn schrik dat het mij niet altijd meer lukte. Ik had hen te lang niet gezien.

Op de derde dag werd de toestand nog moeilijker. De voorraadwagens konden de voorste stellingen nauwelijks bereiken, en voedsel en munitie moesten onder vuur naar voren worden gesleept. De telefoonlijnen waren al op de eerste dag kapotgeschoten, zodat berichten te voet moesten worden overgebracht. Ik zag een jonge ordonnans, nauwelijks zeventien, met een bericht in zijn hand van kuil

naar kuil rennen. Hij haalde de commandopost niet. Een andere jongen werd gestuurd, en daarna nog een. Een stuk brood en een mok lauwe koffie kregen in die dagen een waarde die ik later aan niemand meer heb kunnen uitleggen.

In de nacht van de derde op de vierde dag viel het vuren plotseling stil. Het was zo'n ongewone stilte dat niemand durfde te slapen. Wij lagen in onze kuilen en luisterden. Toen hoorden wij, van de andere kant van het niemandsland, een stem. Iemand in de Russische stellingen begon te zingen, eerst zacht, daarna luider. Het was een langzaam, weemoedig lied, gedragen door een stem die ver over het bevroren veld reikte. Na een tijdje viel een harmonica in. Ik verstond geen woord van de tekst, maar ik begreep waar het over ging. Het ging over thuis, over een vrouw, over een dorp aan een rivier. Niemand van ons schoot. Niemand riep iets terug. Wij lagen daar, Duitsers in onze kuilen, en luisterden naar een Rus die zong over hetzelfde verlangen dat ons allemaal bezighield. Toen het lied was afgelopen, bleef het nog een paar minuten stil. Daarna begon de artillerie opnieuw.

Na vier dagen kwam het bevel tot terugtrekking. In de schemering verlieten wij de stellingen, die inmiddels nauwelijks nog als zodanig herkenbaar waren, en trokken gebukt naar de Oderbrug. Tot mijn eigen verbazing leefde ik nog en had ik geen enkele verwonding opgelopen. Granaatscherven waren langs mij heen gevlogen, mannen naast mij waren gevallen, en toch liep ik op eigen kracht. Hoe langer ik erover nadacht, hoe onwaarschijnlijker het mij voorkwam.

Op de brug stonden pioniers gereed met springladingen, om haar op te blazen zodra de laatste eenheden waren gepasseerd. Een van hen riep ons toe dat wij moesten opschieten, en wij renden over de planken terwijl in de verte de eerste Russische granaten in de rivier sloegen en hoge fonteinen van water opwierpen. Aan de westelijke oever liet ik mij in het gras vallen. Achter mij hoorde ik een doffe klap,

en toen ik omkeek, zag ik een deel van de brug in een wolk van rook en stof in het water zakken. Wie nu nog aan de andere kant stond, moest het zelf maar zien. Bij onze terugkeer bleek dat men ons al had opgegeven. Niemand had verwacht dat er van ons bataljon nog iemand zou terugkomen. Een officier liep langs onze rijen en telde hoofdschuddend de overlevenden.

Toch werden wij door de leiding opnieuw geprezen voor onze inzet, alsof er iets was bereikt. Wij kregen voedsel en mochten enkele uren rusten in een herberg die door het leger in beslag was genomen. Overal zaten soldaten aan tafels of tegen de muren geleund. Niemand sprak veel. De meesten zaten met een kom soep voor zich en staarden erin, alsof zij nog niet konden geloven dat de grond onder hun voeten niet meer trilde.

Naast mij zat een soldaat die gedurende de hele maaltijd geen woord sprak. Pas toen hij zijn lepel neerlegde, keek hij op en zei dat hij er zeker van was geweest dat hij de vorige dag zou sterven. Hij had zelfs al een brief aan zijn moeder geschreven en die in zijn borstzak gestoken, voor degene die hem zou vinden. Nu haalde hij de brief tevoorschijn, keek er een tijdje naar en scheurde hem toen in kleine stukjes. Niemand reageerde. Niet omdat zijn opmerking vreemd was, maar omdat vrijwel iedereen in die herberg hetzelfde had gedacht. Even later sliep de helft van de mannen, met hun hoofd op tafel of op de vloer tussen rugzakken en geweren.

Die rust duurde niet lang. Al spoedig moesten wij opnieuw aantreden. Nauwelijks bekomen van de uitputting werden wij op vrachtwagens geladen en naar een andere divisie overgebracht, waar wij de verliezen moesten aanvullen. Niemand protesteerde. Daarvoor waren de mannen te moe. Enkele dagen later bevonden wij ons alweer midden in zware gevechten, ditmaal bij Küstrin aan de Oder. Iedereen kende het belang van die plaats. Küstrin lag aan de grote weg naar Berlijn. Wie Küstrin in handen had, had de deur naar de hoofdstad in handen. De nieuwe eenheid waarbij wij

werden ingedeeld, was een samenraapsel van alles wat er in die weken nog over was. Er waren veteranen met het IJzeren Kruis op hun borst, luchtmachtpersoneel zonder vliegtuigen, mariniers zonder schepen en een groepje jongens die een paar weken eerder nog op school hadden gezeten. Onze compagniescommandant was een luitenant van hooguit vijfentwintig, met een smal, ernstig gezicht en een stem die nog niet gewend was aan bevelen. Op de eerste avond liep hij langs onze stellingen en vroeg aan iedere man zijn naam. Hij schreef ze op in een klein boekje. Toen ik vroeg waarom, antwoordde hij dat hij wilde weten wie hij moest schrijven als het misging. Ik heb die avond bewondering voor hem gekregen. Hij was een van de weinige officieren die ik in die laatste weken heb gezien die nog aan zijn mannen dacht als mensen, en niet als nummers.

Küstrin was in die weken een plaats die ik niemand toewens. De oude vestingstad lag op een landtong tussen de Oder en de Warthe en was al wekenlang bijna volledig omsingeld. Wat eens een stad met kerken, pakhuizen en een kasteel was geweest, was veranderd in een landschap van puin, rook en kraters. Overal brandde het. De Russen beschoten de stad dag en nacht, en wie zich op straat waagde, sprong van portiek naar portiek. Wij lagen in stellingen aan de westkant, waar wij moesten voorkomen dat de laatste verbindingsweg naar de vesting werd afgesneden. Iedere dag hoorden wij dat die weg weer een paar honderd meter smaller was geworden.

De terugtocht richting Berlijn was inmiddels onvermijdelijk geworden. Van dorp naar dorp werd nog verdedigd, maar overal gingen wij langzaam achteruit. Stellingen die 's ochtends nog in Duitse handen waren, waren 's avonds verlaten. Langs de wegen stonden uitgebrande voertuigen, achtergelaten geschut en vluchtelingen met handkarren die niet meer wisten waar zij heen moesten. In een verlaten dorp vonden wij op een keukentafel nog een half opgegeten maaltijd, alsof de bewoners slechts even waren weggelopen.

Het was een beeld dat mij meer aangreep dan menig gevecht. In een van die dorpen troffen wij een oude vrouw aan die weigerde haar huis te verlaten. Zij zat op een stoel voor haar voordeur, met een omslagdoek om haar schouders en een koe aan een touw naast zich, terwijl een paar honderd meter verderop de granaten insloegen. Onze luitenant probeerde haar over te halen om met de laatste vluchtelingen mee te gaan. Zij schudde haar hoofd. Zij was in dat huis geboren, zei ze, haar man was er gestorven en haar zoon was er opgegroeid, en zij zou er niet weggaan voor de Russen of voor wie dan ook. Toen wij die avond verder terugtrokken, zat zij er nog steeds. Ik heb mij vaak afgevraagd wat er met haar is gebeurd. Misschien heeft zij het overleefd. Misschien ook niet. Maar ik herinner mij haar gezicht beter dan dat van veel soldaten met wie ik in die weken zij aan zij heb gevochten.

Tijdens een van die terugtrekkende gevechten werd ik getroffen. Het waren slechts enkele granaatsplinters in mijn rechteronderarm. Op het moment zelf voelde het niet erger dan een harde klap. Ik verbond de wond zo goed mogelijk met mijn verbandpakje en bleef doorvechten. Aan het front bestond altijd de neiging een verwonding zo lang mogelijk te negeren. Niemand wilde zijn kameraden in de steek laten, en niemand wilde degene zijn die zich terugtrok terwijl de anderen bleven.

Een hospik die langs onze stelling kwam, bekeek mijn arm en zei dat ik terug moest naar de verbandplaats. Ik weigerde. De verbandplaats lag twee kilometer achter ons, over open terrein dat voortdurend onder vuur lag, en ik had gezien hoeveel lichtgewonden onderweg alsnog waren gesneuveld. Bovendien waren wij nog maar met weinigen, en iedere man die vertrok, liet een gat achter dat niemand kon vullen. Ik liet hem het verband strakker aantrekken en bleef liggen waar ik lag. Achteraf was dat misschien de verkeerdste beslissing die ik in die oorlog heb genomen.

Want ik verloor veel bloed. Het verband kleurde rood en daarna donker, en mijn arm werd steeds zwaarder. Eerst voelde ik slechts een lichte duizeligheid. Daarna begonnen de geluiden van ver te komen en werd het moeilijk om afstanden in te schatten. Ik herinner mij dat ik probeerde rechtop te blijven terwijl de wereld om mij heen vreemd begon te bewegen. Plotseling werd alles zwart voor mijn ogen en zakte ik in elkaar. Toen ik weer bijkwam, trok iemand mij ruw aan mijn haar overeind. De stemmen om mij heen spraken Russisch. Met moeite opende ik mijn ogen. Voor mij stonden twee Russische officieren: een oberluitenant die enig Duits sprak en een sergeant die mijn papieren doorbladerde. Het front was over mij heen getrokken terwijl ik bewusteloos lag. Ik begreep onmiddellijk wat er was gebeurd, en een ogenblik lang voelde ik een angst die erger was dan alles wat ik in de weken daarvoor had meegemaakt. Precies datgene waarvoor ik zo had gevreesd, was gebeurd. De oberluitenant begon vragen te stellen. Hij wilde weten bij welk onderdeel ik hoorde, waar mijn eenheid zich bevond, hoeveel man en hoeveel geschut. Mijn hoofd was zwaar en mijn gedachten kwamen traag op gang. Ik verwees naar mijn soldatenboek, dat hij al in zijn hand hield. Daar stond alles in wat ik hem kon vertellen. Dat antwoord leverde mij onmiddellijk de eerste klappen op.

Verzwakt door het bloedverlies kon ik nauwelijks blijven staan. De slagen waren niet eens bijzonder hard, maar in mijn toestand was het genoeg. Korte tijd later lag ik opnieuw op de grond. Toen ik weer enigszins tot mijzelf kwam, zag ik dat er enkele Duitse krijgsgevangenen bij waren gehaald. Zij wikkelden mij in een tentzeil en sleepten mij mee, over de modderige wegen achter het front, in de richting van Seelow. Ik keek naar de grijze hemel boven mij en dacht aan de verklaring in mijn borstzak.

De mannen die mij droegen, waren zelf uitgeput. Zij struikelden over kuilen en wortels, legden mij af en toe neer om op adem te komen en tilden mij dan weer op. Ik hoorde hun gehijg en de stemmen van de Russische soldaten die

hen voortdreven. Een van hen boog zich tijdens een rustpauze over mij heen. Hij had een grauw, ongeschoren gezicht en ogen die rood waren van vermoeidheid. "Halt durch, Kamerad," fluisterde hij. "Wir sind bald da." Hou vol, kameraad, we zijn er bijna. Ik heb nooit geweten hoe hij heette. Maar die woorden heb ik onthouden, net als de vriendelijkheid waarmee hij ze uitsprak, op een moment waarop hij zelf niet wist wat hem te wachten stond. In Seelow werd ik achtergelaten in een geïmproviseerd veldlazaret, een half verwoest gebouw vol gewonden. Tot mijn verbazing verzorgden de Russen mijn wond: iemand maakte haar schoon, verbond haar opnieuw en hield een beker water aan mijn lippen. Buiten schoof de strijd verder naar Berlijn; binnen lag ik op een strozak en keek naar het plafond. Mijn oorlog als soldaat was voorbij. De strijd om als krijgsgevangene in leven te blijven, begon daar.

Die eerste nacht lag ik lang wakker. Ik dacht terug aan 1944, aan mijn eerste gevangenschap en aan mijn ontsnapping. Wat zou er gebeuren als de Russen ontdekten dat ik al eens bij hen gevangen had gezeten en was gevlucht? Ik had verhalen gehoord over wat er met zulke mannen gebeurde. De verklaring in mijn borstzak, die mij had moeten beschermen, was nu het gevaarlijkste bezit dat ik had. Midden in de nacht, toen iedereen om mij heen sliep, haalde ik het papier tevoorschijn, scheurde het met mijn linkerhand in kleine stukjes en stopte die diep in de strozak waarop ik lag. Het was het laatste wat ik als Duits soldaat deed. Vanaf de volgende ochtend was ik alleen nog krijgsgevangene. Hoelang dat zou duren en waarheen het mij zou voeren, kon ik toen niet vermoeden.

Hoofdstuk 2 – De arts van Seelow en de tweede gevangenschap

De eerste dagen in het veldlazaret van Seelow herinner ik mij slechts in flarden. Het bloedverlies, de uitputting van de afgelopen weken en de schok van mijn gevangenneming maakten dat werkelijkheid en droom voortdurend in elkaar overliepen. Soms werd ik wakker van stemmen die Russisch spraken, van het gekreun van gewonden of het gerinkel van metalen instrumenten. Dan viel ik weer weg in een onrustige slaap, waarin het gebulder van de artillerie aan de Oder zich vermengde met flarden van gesprekken die ik niet begreep. Het lazaret was ingericht in een half verwoest gebouw aan de rand van de stad. Door de kapotte ramen woei de koude voorjaarslucht naar binnen. Gewonden lagen op strozakken, op dekens en soms gewoon op de vloer, Duitsers en Russen door elkaar, want in een lazaret maakt de oorlog minder onderscheid dan op het slagveld.

Tussen de verzorgers viel mij een oudere Russische verpleger op, een kleine man met een grijze snor en een litteken over zijn wang. Hij sprak geen woord Duits, maar hij had een manier van doen die geen taal nodig had. Wanneer hij 's nachts zijn ronde deed, bleef hij bij ieder bed even staan, trok een deken recht of hield een beker water aan de lippen van iemand die zelf niet meer kon drinken. Op een avond legde hij zonder iets te zeggen een stukje zwart brood en een snuifje machorka naast mijn strozak. Toen ik hem verbaasd aankeek, haalde hij zijn schouders op en wees met zijn kin naar het oosten, alsof hij wilde zeggen dat ook hij ergens een huis had waar hij naartoe wilde. Een paar dagen lang lag er naast mij een jonge Russische soldaat met een kogel in zijn schouder. Hij was niet ouder dan negentien en kwam uit een dorp ergens aan de Wolga. In het begin keek hij mij met argwaan aan, en ik hem ook. Wij hadden enkele

weken eerder nog op elkaar geschoten. Maar pijn en verveling zijn sterker dan vijandschap. Op de tweede avond haalde hij een gedeukte sigarettendoos tevoorschijn, rolde twee sigaretten van krantenpapier en machorka en stak mij er zonder een woord een toe. Wij rookten zwijgend. Daarna begon hij te praten, in een Russisch waarvan ik maar een paar woorden verstond, en liet hij mij een verkreukelde foto zien van een meisje met vlechten. Ik liet hem de foto van mijn vrouw en kinderen zien. Hij bekeek hem lang en knikte. Toen hij een paar dagen later werd overgeplaatst, stak hij bij het weggaan zijn hand op. Ik heb nooit geweten hoe hij heette.

Aanvankelijk leken mijn verwondingen goed te genezen. Het verband werd regelmatig vervangen en de koorts verdween. Toch merkte ik na een tijd dat er iets niet klopte. Mijn rechterarm zwol steeds verder op. De huid werd strak en glanzend, verkleurde eerst rood en daarna blauwig, en de pijn werd met de dag heviger. 's Nachts klopte de arm zo hevig dat ik er niet van kon slapen. Op een ochtend verscheen een arts die de arm langdurig onderzocht. Hij drukte op de zwelling, liet mij mijn vingers bewegen en keek met gefronste wenkbrauwen naar de wond. Uiteindelijk werd mij via een tolk meegedeeld dat er waarschijnlijk een zenuw beschadigd was en dat amputatie noodzakelijk zou zijn. Ik besloot mijn arm niet te laten amputeren. Een soldaat leert risico's te aanvaarden: verwonding, gevangenschap en zelfs de dood. Maar het vooruitzicht mijn arm te verliezen was anders. Ik had mijn hele leven gesport en altijd op mijn lichaam kunnen vertrouwen. Met één arm zou ik thuis bovendien nauwelijks werk vinden om mijn gezin te onderhouden. Tijdens mijn korte verblijf in Russische medische posten had ik de indruk gekregen dat men er snel tot amputatie overging. Of die indruk terecht was, wist ik niet. Toch was zij sterk genoeg om te weigeren. De arts probeerde mij nog enige tijd te overtuigen, maar ik bleef bij mijn standpunt. Tot mijn verrassing drong hij niet verder aan. Hij haalde zijn schouders op, zei iets tegen de verpleger wat

ik niet verstond en liep door naar het volgende bed. Ik had een felle discussie verwacht, of misschien zelfs dwang. In plaats daarvan werd mijn weigering eenvoudig geaccepteerd. Pas later begreep ik waarom: een gevangene die zijn arm wilde houden, was zijn eigen verantwoordelijkheid. Als het misging, was dat zijn probleem. Achteraf zou blijken dat die weigering mijn leven een heel andere richting gaf.

Naast mij lag een jonge Duitse soldaat uit het Rijnland, wiens linkerbeen een paar dagen eerder was afgezet. Hij lag urenlang naar het plafond te staren. Toen hij hoorde dat ik had geweigerd, draaide hij zijn hoofd naar mij toe. "Je hebt gelijk," zei hij zacht. "Ze vragen het je één keer. Daarna is het weg." Hij zei het zonder bitterheid, als een vaststelling. 's Nachts hoorde ik hem soms huilen, zo zacht dat het bijna niet te horen was. Toen ik het lazaret verliet, lag hij er nog. Ik weet niet wat er van hem geworden is.

Niet lang daarna werd ik uit het lazaret ontslagen en overgebracht naar een arbeidscommando in Seelow. De stad droeg overal de littekens van de gevechten die er kort daarvoor hadden gewoed. Op de heuvels ten oosten van de stad waren de laatste grote veldslagen vóór Berlijn uitgevochten, en het landschap lag bezaaid met kapotte tanks, omgewoelde loopgraven en verbrande bomen. In de straten lagen puinhopen, van veel huizen stonden alleen nog de muren overeind, en op de kruispunten stonden Russische verkeersregelaarsters met vlaggetjes de colonnes te dirigeren die naar het westen trokken.

Later heb ik vaak gedacht dat dit het moment was geweest waarop ik had moeten vluchten. De bewaking was zwak. De Russen hadden hun handen vol aan de opmars naar Berlijn, en het gebied wemelde van mensen die heen en weer trokken: vluchtelingen, verdreven boeren, verdwaalde soldaten. In die chaos was een ontsnapping misschien mogelijk geweest. Maar ik voelde mij te ziek en te uitgeput om zo'n poging te wagen. Mijn arm deed voortdurend pijn, ik

had koorts, en iedere grotere inspanning kostte mij meer kracht dan ik bezat. De gedachte kwam regelmatig op, maar zij bleef een gedachte. De jonge bewaakster die mij naar het arbeidscommando begeleidde, vormde een opvallend contrast met de meeste bewakers die ik tot dan toe had ontmoet. Zij was nog jong, misschien twintig, had een rond gezicht met sproeten en droeg een geweer over haar schouder dat bijna te groot voor haar leek. Ze was vriendelijk en opvallend vertrouwelijk. Ze had, zo merkte ik al snel, een zwak voor Duitse soldaten en maakte zich weinig zorgen over haar eigen veiligheid. Onderweg liep zij soms naast mij in plaats van achter mij, en toen zij zag hoe ik mijn arm tegen mijn lichaam geklemd hield, nam zij zonder iets te zeggen mijn bundel van mij over. Ik wist niet goed wat ik ervan moest denken.

Toen zij mij overdroeg aan de commandant van het arbeidscommando, wees ik direct op de toestand van mijn arm. De commandant haalde zijn schouders op. Werken moest iedereen. Maar de jonge vrouw had geluisterd. Voordat zij vertrok, keek zij mij aan en beloofde dat zij de volgende dag zou terugkomen om te zien hoe het met mij ging. Ik hechtte weinig waarde aan die belofte. De oorlog had mij geleerd dat beloften snel worden vergeten, zeker wanneer zij worden gedaan aan een krijgsgevangene.

Het arbeidscommando bestond uit ongeveer veertig Duitse krijgsgevangenen, ondergebracht in de schuur van een verlaten boerderij aan de rand van de stad. Wij sliepen op stro, dicht tegen elkaar aan om warm te blijven, en kregen twee keer per dag een kom waterige soep en een stuk brood. Onder ons waren soldaten van allerlei onderdelen, een paar Volkssturmmannen van boven de vijftig en zelfs een jongen van vijftien uit de Hitlerjugend, die men in de laatste dagen nog een pantservuist in handen had gedrukt. Hij huilde de eerste nachten om zijn moeder. De ouderen deden alsof zij het niet hoorden en schoven 's ochtends zonder iets te zeggen een deel van hun brood naar hem toe. De dagen in het arbeidscommando hadden een vast ritme.

Om vijf uur werden wij gewekt door een bewaker die met een stok tegen de deur van de schuur sloeg. Daarna volgde het appel op het erf, waar wij in rijen van vijf moesten aantreden en net zo lang werden geteld tot het aantal klopte, wat soms een uur duurde. Na een kom lauwe soep marcheerden wij naar het werk. 's Avonds, wanneer wij terug waren, zaten wij in het stro en vertelden elkaar verhalen. De oudere Volkssturmmannen spraken over de Eerste Wereldoorlog, over Verdun en de Somme, alsof het een andere wereld was geweest. De jongeren spraken over meisjes en voetbal. En iedereen, zonder uitzondering, sprak over eten: over het zondagse braadstuk van zijn moeder, over de worst van de slager op de hoek, over vers brood met boter. Het was een vreemde marteling die wij onszelf iedere avond oplegden. Maar niemand kon het laten.

Op onze eerste werkdag moesten wij kuilen graven voor de vele kadavers die nog overal lagen. Rondom Seelow lagen honderden dode paarden, koeien en ander vee, omgekomen tijdens de gevechten en opgezwollen in de voorjaarszon. De stank was zo hevig dat sommige mannen voortdurend moesten overgeven. Onze taak was de dieren te begraven voordat er ziekten uitbraken. Het werk was zwaar en smerig. De grond was nog half bevroren, de schoppen waren bot en de kadavers moesten met touwen en blote handen naar de kuilen worden gesleept.

Met mijn gewonde arm was het bijna onmogelijk om een schop vast te houden. Iedere keer dat ik in de grond stak, schoot er een pijn door mijn arm alsof er een gloeiende draad door werd getrokken. Toch werd ik gedwongen door te werken. Wanneer ik even stilstond, klonk onmiddellijk een bevel of een vloek. Enkele bewakers leken er zelfs plezier in te hebben mijn situatie nog moeilijker te maken. Zij zetten mij bij de zwaarste klussen en lachten wanneer ik mijn tanden op elkaar klemde. Tegen de middag was de pijn bijna ondraaglijk geworden. Mijn arm was zo opgezwollen dat de mouw van mijn jas strak om de huid spande. Een oudere gevangene uit Brandenburg, een boer met handen als

kolenschoppen, zag het een tijdlang zwijgend aan. Toen de bewakers even verderop stonden te roken, kwam hij naast mij staan, pakte zonder iets te zeggen mijn schop en gaf mij de zijne, die lichter was. Daarna werkte hij aan mijn kuil verder alsof het de zijne was. Toen ik hem wilde bedanken, schudde hij zijn hoofd. "Je moet je arm sparen," zei hij. "Je zult hem nog nodig hebben." Hij deed het de hele middag, steeds wanneer de bewakers niet keken. Ik heb hem later nooit meer gesproken; een paar dagen daarna werd hij met een ander commando weggevoerd. Maar in de jaren die volgden, heb ik vaak aan hem gedacht wanneer ik zelf een zwakkere kameraad zag worstelen. Kleine daden van hulp waren in die tijd soms meer waard dan grote woorden.

Toen verscheen onverwacht mijn bewaakster opnieuw. Zij had haar belofte gehouden. Maar ditmaal kwam zij niet alleen. Naast haar liep een vrouwelijke officier met de rang van oberluitenant, een slanke vrouw met donker haar onder haar pet en een gezicht dat geen tegenspraak verwachtte. Zij bleek arts te zijn en sprak uitstekend Duits. De bewakers maakten eerst bezwaar. Er moest gewerkt worden, zeiden zij, het onderzoek kon later. De arts reageerde nauwelijks. Met een paar korte zinnen maakte zij duidelijk dat zij zelf bepaalde wanneer medische behandeling nodig was. Het verbaasde mij hoe snel de discussie daarmee voorbij was. Uiteindelijk kregen de vrouwen toestemming mij te onderzoeken. Midden op het marktplein van Seelow werd mijn verband verwijderd. Ik zat op de rand van een kapotte fontein, terwijl om ons heen het dagelijkse leven van een bezette stad doorging: Russische soldaten die voorbijliepen, een paar Duitse vrouwen met emmers, kinderen die op afstand bleven staan kijken. De arts bekeek de wond aandachtig en zonder een woord te zeggen. Ze stelde een paar vragen over de oorspronkelijke verwonding en over de behandeling in het lazaret. Daarna stond zij op en verdween. Ik dacht dat het onderzoek voorbij was. Maar even later keerde zij terug, met een kleine tas vol instrumenten en verbandmateriaal. Tot mijn verbazing voerde zij ter plekke

een kleine operatie uit. Zonder ziekenhuis, zonder operatietafel en zonder verdoving, midden op straat, opende zij mijn arm opnieuw. De jonge bewaakster hield mijn schouder vast. De pijn was zo hevig dat ik mijn kaken op elkaar drukte tot mijn tanden er pijn van deden. Ik keek naar de lucht, naar een kerktoren waarvan de spits was weggeschoten, en telde in gedachten de stenen die nog overeind stonden. De omstanders kwamen langzaam dichterbij. Een arts die midden op een marktplein een gevangene opereerde, was zelfs in die wonderlijke dagen geen alledaags gezicht.

Na enige tijd hield de arts plotseling op en liet mij iets zien wat zij met een pincet uit de wond had gehaald. Het was een granaatsplinter, groter dan een erwt, met scherpe, gekartelde randen. Vrijwel onmiddellijk voelde ik verlichting. De pijn verdween niet helemaal, maar het beklemmende, kloppende gevoel dat mijn arm al weken beheerste, werd minder. De arts maakte de wond schoon, bracht nieuw verband aan en gaf mij in duidelijk Duits instructies om de wond dagelijks te verzorgen. Daarna vertrok zij, even plotseling als zij was gekomen. Voor het eerst sinds mijn verwonding durfde ik te hopen dat ik mijn arm zou houden.

Die hoop bleek voorbarig. Enkele dagen lang leek het herstel goed te verlopen, maar daarna kwamen de klachten terug. De arm zwol opnieuw op, de huid werd weer strak en heet, en de pijn werd met de dag erger. Met veel moeite wist ik via de bewaakster opnieuw een bericht naar de arts te laten sturen. Ik verwachtte niet echt dat zij zou komen. Een Russische officier had wel wat anders te doen dan zich te bekommeren om de arm van een Duitse krijgsgevangene. Toch kwam zij terug. Ditmaal bracht zij alle benodigde instrumenten mee en voerde zij de behandeling uit in de schuur waar wij sliepen. Toen zij de wond onderzocht, zag ik aan haar gezicht dat zij iets had gevonden. Lange tijd zocht zij in de diepte van de wond. De behandeling leek eindeloos te duren. De pijn was zo hevig dat ik een handdoek tussen mijn tanden klemde om het niet uit te schreeuwen. De

andere gevangenen keken zwijgend toe. Een van hen hield mijn hand vast, en ik kneep er zo hard in dat hij later lachend beweerde dat ik hem bijna zijn vingers had gebroken. Uiteindelijk vond zij de oorzaak van mijn klachten. Een tweede stuk metaal, dieper verborgen dan het eerste, kwam tevoorschijn. Zij legde het op een stukje uniformstof naast mij neer, zodat ik het kon zien, en voor het eerst zag ik haar glimlachen. Nu, zei ze, zou mijn arm waarschijnlijk volledig herstellen. Ik heb die twee splinters nog lang bewaard, gewikkeld in dat stukje stof, tot ze bij een van de vele fouilleringen in de jaren daarna verdwenen. Ze beloofde de volgende dag terug te komen. Haar jonge begeleidster kon die dag niet mee, omdat zij dienst had.

Ik vroeg de arts waarom zij het meisje steeds "je vriendin" noemde. Zij keek mij half geamuseerd, half medelijdend aan. Het meisje, vertelde zij, had zich voorgenomen mij niet meer uit het oog te verliezen. Zij was het geweest die erop had aangedrongen dat de arts mij zou onderzoeken, en die keer op keer had gevraagd hoe het met mij ging. Ik heb mij over mijn uiterlijk nooit illusies gemaakt, en zeker niet in die dagen, mager, ongeschoren en met een arm in het verband. Maar volgens de arts was het meisje verliefd op mij geworden. Ze zei het lachend, als een grap. Toen ik het meisje de volgende keer zag blozen en wegkijken, begreep ik dat het geen grap was. Dat besef bracht mij in een ongemakkelijke situatie. Ik was getrouwd. Thuis wachtten mijn vrouw en kinderen op een terugkeer waarvan ik niet eens wist of die ooit zou plaatsvinden. Toen het meisje de volgende avond weer verscheen en wij even apart zaten, terwijl de schemering over het erf viel, probeerde ik haar voorzichtig duidelijk te maken dat ik een gezin had. Ik haalde zelfs de kleine foto tevoorschijn die ik door alle fouilleringen heen had weten te bewaren. Aanvankelijk wilde zij het niet geloven. Zij bekeek de foto lang en gaf hem toen zonder een woord terug. Toen ik haar ten slotte had overtuigd, haalde zij haar schouders op. Volgens haar maakte dat niets uit. De oorlog zou binnenkort voorbij zijn, zei ze, met een

vanzelfsprekendheid die mij verbaasde. Daarna zouden Russische vrouwen zelf mogen bepalen welke man zij wilden hebben. Die openhartigheid verraste mij volkomen. Zoiets had ik nog nooit meegemaakt. Ik wist niet goed wat ik moest antwoorden, en ik geloof dat ik uiteindelijk helemaal niets heb gezegd. Wel wist ik dat ik haar veel verschuldigd was. Zonder haar volharding had de arts mij nooit onderzocht, en zonder die arts had ik mijn arm waarschijnlijk verloren, misschien zelfs mijn leven.

Die avond vertelde zij mij iets over zichzelf, in een mengeling van Russisch en de paar woorden Duits die zij kende. Zij kwam uit een dorp in de buurt van Smolensk. Toen de Duitsers in 1941 kwamen, was zij nog een kind geweest. Haar vader was naar het front gegaan en nooit teruggekeerd. Haar dorp was twee keer verwoest, eerst bij de opmars en later bij de terugtocht. Zij had zich bij het leger gemeld zodra zij oud genoeg was, omdat er thuis niets meer was om voor te blijven. Zij vertelde het zonder bitterheid, eerder verwonderd, alsof zij zelf nog niet goed begreep hoe het allemaal zo was gekomen. Toen zij klaar was, keek ik naar haar en begreep ik niet hoe zij na dit alles nog zo vriendelijk kon zijn tegen een man in het uniform van het leger dat haar dorp had platgebrand. Ik heb het haar niet gevraagd. Misschien wist zij het zelf ook niet.

De volgende ochtend veranderde alles. Het meisje verscheen opnieuw bij het werkterrein, maar kreeg geen toestemming meer om het te betreden. Ik zag haar bij het hek staan, met haar geweer over haar schouder, terwijl een oudere sergeant met haar sprak en daarna met zijn duim over zijn schouder wees. Kennelijk hadden ook anderen opgemerkt hoeveel belangstelling een jonge Russische bewaakster voor een Duitse krijgsgevangene toonde. Ze keek nog één keer in mijn richting. Toen draaide zij zich om en liep weg.

Mijn gevoelens waren dubbel. Aan de ene kant was ik opgelucht, want de situatie dreigde steeds ingewikkelder te

worden, voor haar misschien nog meer dan voor mij. Aan de andere kant voelde ik mij ondankbaar tegenover iemand die alleen maar had geprobeerd mij te helpen. Ik heb haar nooit meer teruggezien. Ik heb zelfs nooit geweten hoe zij heette. Later heb ik mij vaak afgevraagd wat er van haar geworden is, en of zij voor haar vriendelijkheid tegenover een Duitse gevangene heeft moeten boeten. In die jaren was dat geen onschuldige vraag.

Op een avond begin mei hoorden wij vanuit de stad plotseling geweerschoten, eerst een paar, daarna honderden. Het klonk alsof er opnieuw werd gevochten. Wij lagen doodstil in het stro en wachtten. Toen hoorden wij ook gejuich, gezang en het geluid van een harmonica. Een van de bewakers stak zijn hoofd door de deur van de schuur, met een fles in zijn hand en tranen op zijn wangen, en riep iets wat iedereen verstond, ook zonder Russisch: "Woina kaput!" De oorlog was voorbij. De hele nacht schoten de Russen in de lucht, dronken en zongen. In onze schuur bleef het stil. Niemand van ons juichte. Wij hadden de oorlog verloren, en wij wisten niet of wij de vrede zouden overleven.

In de dagen daarna hoorden wij flarden van nieuws. Berlijn was gevallen. Hitler was dood. Duitsland had onvoorwaardelijk gecapituleerd. Sommige mannen geloofden dat zij nu binnen een paar weken naar huis zouden worden gestuurd; de oorlog was immers voorbij, waarom zou men nog krijgsgevangenen vasthouden? Anderen waren voorzichtiger. Ik hoorde bij de laatsten. Ik had de Russen in 1944 al leren kennen, en ik had geleerd dat beloften en geruchten in dit land een eigen leven leidden. Toch betrapte ik mij erop dat ook ik 's avonds in het stro lag en aan thuiskomen dacht, aan de deur van ons huis en aan het gezicht van mijn vrouw wanneer zij die zou opendoen. De eerste weken van de vrede waren voor ons nauwelijks anders dan de laatste weken van de oorlog. Wij werkten, aten weinig en sliepen in het stro. Alleen de Russen waren veranderd. Zij waren uitgelaten, vaak dronken, en verzamelden alles wat zij konden meenemen. Het meest

gewild waren horloges. Ik zag soldaten met vier, vijf horloges aan iedere arm, die zij trots aan elkaar lieten zien en voortdurend opwonden. "Uhri, Uhri," riepen zij wanneer zij een Duitser tegenkwamen, en wie nog een horloge bezat, was het binnen een minuut kwijt. Ook fietsen, radio's, naaimachines en zelfs piano's werden op vrachtwagens geladen en naar het oosten gestuurd. Een van onze bewakers vertelde trots dat hij een naaimachine naar zijn moeder in de Oeral had gestuurd. Ik vroeg mij af hoe die moeder zou kijken wanneer er na maanden een Duitse naaimachine in haar dorp zou aankomen.

De arts zag ik daarna nog maar één keer. Ze kwam kijken of de wond goed sloot, knikte tevreden en gaf mij een klein flesje jodium mee, iets wat in die dagen bijna onbetaalbaar was. Toen ik haar probeerde te bedanken, wuifde zij het weg. Ze was arts, zei ze, en een arm was een arm, of die nu aan een Rus of aan een Duitser vastzat. Aan die zin heb ik in de jaren daarna vaak teruggedacht, wanneer ik mensen ontmoette die daar heel anders over dachten.

Mijn arm herstelde langzaam. De zwelling nam af, de pijn werd draaglijk en na een paar weken kon ik weer een schop vasthouden zonder dat het zwart werd voor mijn ogen. Met het herstel keerde ook iets anders terug: de gedachte aan ontsnappen. Ik merkte dat ik weer begon te kijken naar wegen, naar de stand van de zon, naar de bewakers en hun gewoonten. Ik wist nog niet hoe of wanneer. Maar ik wist dat mijn lichaam mij weer zou gehoorzamen, en dat was voorlopig genoeg.

Vlak voor ons vertrek gebeurde er nog iets waaraan ik met vreugde terugdenk. Op een ochtend werd de jongen uit de Hitlerjugend bij het appel uit de rij geroepen. Wij dachten eerst dat hij voor een verhoor werd weggehaald, en een paar ouderen gingen al voor hem staan. Maar een Russische officier legde via een tolk uit dat de jongen te jong was om krijgsgevangene te zijn. Hij werd vrijgelaten en mocht naar huis. De jongen stond als verlamd. Toen hij begreep wat er

was gezegd, begon hij te huilen, en deze keer deed niemand alsof hij het niet hoorde. Wij gaven hem allemaal iets mee: een stuk brood, een paar sigaretten om te ruilen, een briefje met een adres. Ik schreef het adres van mijn vrouw op en vroeg hem haar te laten weten dat ik nog leefde. Hij beloofde het. Ik heb nooit geweten of hij die belofte heeft kunnen houden. Maar die ochtend voelde het alsof een van ons naar huis ging, en dat was genoeg.

Kort daarna werden wij samen met andere gevangenen overgebracht naar het kamp Küstrin-Neu Drewitz. Op een vroege ochtend werden wij op vrachtwagens geladen. Terwijl de wagens zich in beweging zetten en de verwoeste straten van Seelow achter ons verdwenen, keek ik nog één keer om: naar het marktplein waar een Russische arts zonder verdoving een stuk metaal uit mijn arm had gehaald, en naar het hek waar een jong meisje met een te groot geweer mij voor het laatst had nagekeken. In die stad was ik niet alleen bijna mijn arm kwijtgeraakt. Ik had er ook geleerd dat menselijkheid soms op de meest onverwachte plaatsen kan opduiken.

Voor mij lag nu een nieuw kamp, nieuwe onzekerheid en opnieuw de vraag die mij sindsdien nooit meer zou loslaten: zou ik ooit nog naar huis terugkeren? De oorlog was voorbij. Wat niemand wist, was hoeveel jaren gevangenschap er nog tussen dat einde en de vrijheid zouden liggen.

Hoofdstuk 3 – Het kampleven en de artiesten

Het kamp Küstrin-Neu Drewitz lag op een kale vlakte ten noorden van de verwoeste vestingstad, in dezelfde streek waar ik enkele maanden eerder nog als soldaat had gevochten. Het was een vreemde gewaarwording om terug te keren naar die plek, nu niet met een geweer maar als gevangene. Het kamp bestond uit een paar rijen houten barakken achter een dubbele omheining van prikkeldraad, met op de hoeken wachttorens van ruw gezaagd hout. Toen wij er in de vroege zomer van 1945 aankwamen, verbleven er al enkele honderden Duitse krijgsgevangenen. Zij keken ons zwijgend aan toen wij door de poort marcheerden, zoals men kijkt naar nieuwkomers die de eigen schamele rantsoenen nog kleiner zullen maken. Wij kregen een plaats op houten britsen zonder matras, in een barak waar het 's nachts naar zweet, natte kleren en machorka rook. Niemand legde ons iets uit. De regels van het kamp leerde men niet uit een reglement, maar uit de ervaringen van de eerste dagen.

Het belangrijkste moment van iedere kampdag was het appel. 's Ochtends en 's avonds moesten alle gevangenen in rijen van vijf aantreden, waarna de bewakers telden, zich vergisten en opnieuw begonnen. Klopte het aantal niet, dan bleef iedereen staan, in regen, hitte of kou; soms een kwartier, soms twee uur. Wie flauwviel, bleef liggen tot het tellen klaar was. In het begin zag ik alleen onbekwaamheid. Later begreep ik dat het appel ook een machtsmiddel was: tweemaal per dag leerden wij dat onze namen niet telden, alleen het aantal lichamen in de rij. Mijn arm herstelde in die weken verder. De wond sloot zich, de zwelling verdween en langzaam keerde de kracht terug in mijn hand. Iedere ochtend probeerde ik iets meer: een vuist maken, een emmer optillen, mij aan een balk optrekken. Achter de barak, waar de bewakers zelden kwamen, deed ik 's avonds

oefeningen die ik nog uit mijn jeugd kende, toen ik bijna dagelijks had gesport. Sommige kameraden lachten mij uit. Zij vonden het zonde van de weinige energie die het karige eten ons gaf. Maar ik wist waarom ik het deed. Met het herstel van mijn lichaam keerde ook de gedachte aan ontsnappen terug, en een vlucht zou kracht vragen die ik nu nog niet bezat. Ongemerkt begon ik weer op te letten: op de wisseling van de wacht, op de plekken waar het prikkeldraad slap hing en op de wegen die vanuit het kamp naar het westen liepen. Die gewoonte zou ik in de jaren daarna nooit meer verliezen.

Ons werk bestond voor een groot deel uit het ruimen van mijnen. Het gebied tussen de Oder en Berlijn was in de laatste maanden van de oorlog veranderd in één groot slagveld, en overal lagen nog de resten daarvan: mijnenvelden langs de oude stellingen, munitie in verlaten loopgraven, granaten die niet waren ontploft. De Russen hadden een eenvoudige redenering: wie de mijnen had gelegd, kon ze ook weer opruimen. Omdat ik bij de pioniers had gediend, werd ik al snel bij die ploegen ingedeeld. Wij liepen in lange rijen over de akkers en prikten met ijzeren staven voorzichtig schuin in de grond, centimeter voor centimeter. Iedere keer dat de staaf op iets hards stuitte, hield de hele rij de adem in. Meestal was het een steen, een stuk hout of een verroeste helm. Wij troffen veel minder mijnen aan dan de Russen hadden verwacht. Toch leerde iedereen al op de eerste dag dat dit werk geen vergissingen vergaf. Hoe waar dat was, ondervonden wij in de derde week. Wij werkten op een akker langs een oude verdedigingslinie, toen ik links van mij een droge, scherpe knal hoorde. Een wolk van aarde en rook steeg op. Toen die was opgetrokken, lag een van onze kameraden, een rustige man uit Hamburg die al vóór de oorlog als stratenmaker had gewerkt, een paar meter van de plek waar hij had gestaan. Hij was op een mijn gestapt die zelfs zijn staaf had gemist. Hij leefde nog een paar minuten. Wij droegen hem naar de rand van de akker, maar er was niets wat wij voor hem

konden doen. Wij begroeven hem diezelfde middag onder een berk aan de kant van de weg, met een kruis van twee takken en zijn naam in een stuk hout gekerfd. Daarna moesten wij weer aan het werk, dezelfde akker op, met dezelfde staven. Niemand sprak die dag nog een woord.

Veel vaker dan mijnen vonden wij iets heel anders: voedsel. In de chaos van de laatste gevechten hadden soldaten, boeren en vluchtelingen voorraden verborgen of eenvoudig achtergelaten. In ingestorte kelders vonden wij blikken vlees, potten met reuzel en zakken met beschuit. In bunkers lagen kisten met noodrantsoenen. Op een boerderij ontdekten wij onder een laag stro een kuil vol aardappelen, zorgvuldig afgedekt tegen de vorst, alsof de eigenaar van plan was geweest ze na de oorlog weer op te halen. Officieel moest alles worden ingeleverd. Maar niet alles werd gezien, en niet iedere bewaker keek even goed. Wij leerden snel hoe men een blik onder een jas liet verdwijnen of een handvol beschuit in de schacht van een laars stak. Een deel bewaarden wij voor onszelf, als kleine reserve voor de dag waarop zich misschien een kans tot ontsnappen zou voordoen. Ik begroef mijn eigen voorraad onder een gemarkeerde steen langs de weg naar het werk.

In de dorpen rondom het kamp zwierven veel kinderen rond. Sommigen waren hun ouders onderweg op de vlucht kwijtgeraakt, van anderen was de vader gesneuveld of in gevangenschap en zat de moeder ergens in een kelder zonder iets te eten. Hun kleren waren te groot of te klein, hun gezichten grauw en mager, en hun ogen hadden een ernst die niet bij hun leeftijd paste. Wanneer wij 's ochtends naar het werk marcheerden, stonden zij langs de kant van de weg te kijken. Eerst op een afstand, alsof zij niet wisten wat zij van ons moesten verwachten. Wij waren immers zowel Duitsers als gevangenen, landgenoten en tegelijk mannen die door vreemde soldaten werden bewaakt. Ik zag een jongen van een jaar of tien die een paar schoenen droeg die met touw aan elkaar waren gebonden. Ik zag een meisje dat een kleiner broertje op haar heup droeg en ons met

grote, stille ogen nakeek. Die blikken lieten mij niet meer los. Het begon met een enkel stuk beschuit dat iemand ongemerkt aan een kind toestopte. Daarna volgden anderen dat voorbeeld. Al snel maakten wij 's avonds in de barak kleine pakketjes klaar: wat brood, een paar aardappelen, soms een opengemaakt blik vlees, gewikkeld in een lap of een stuk papier. Tijdens de mars naar het werk lieten wij die pakketjes langs de kant van de weg vallen, of wij drukten ze een kind in de hand wanneer de bewaker even de andere kant op keek. Het waren geen grote hoeveelheden. Wij hadden zelf ook honger, en ieder stuk brood dat wij weggaven, was een stuk minder voor onszelf. Maar ik heb nooit een kameraad horen klagen dat hij te veel had gegeven. Het was alsof wij met die pakketjes iets teruggaven aan een land dat wij zelf mee hadden helpen verwoesten.

Het nieuws verspreidde zich snel door de dorpen. Iedere dag stonden er meer kinderen langs de weg te wachten. Sommigen kwamen alleen, anderen in groepjes, met broers en zussen aan de hand. Zij zeiden weinig. Vaak was een knikje of een korte glimlach genoeg om ons te laten weten wat die kleine pakketjes voor hen betekenden. Het meisje met het broertje op haar heup stond er bijna iedere ochtend, altijd op dezelfde plek bij een omgevallen boom. Op een dag stak zij mij, toen ik haar het pakketje gaf, iets in de hand: een klein, met de hand gesneden houten paardje, waarschijnlijk het enige speelgoed dat zij bezat. Ik wilde het teruggeven, maar zij schudde haar hoofd en liep weg. Ik heb dat paardje lang bewaard, tot het bij een van de vele fouilleringen in de jaren daarna werd afgepakt.

Wij bezorgden de kinderen bijna dagelijks kleine pakketjes. De meeste bewakers keken weg. Eén oudere Russische soldaat ging verder: toen hij dacht dat niemand hem zag, gaf hij een stuk van zijn eigen brood aan een jongen die met lege handen langs de weg stond. Hij merkte dat ik keek, hield mijn blik even vast en haalde toen zijn schouders op. Meer uitleg was niet nodig. Toen kwam er een einde aan. Midden in de nacht werden wij gewekt, moesten wij onze

spullen pakken en werden wij in een colonne naar Küstrin zelf gebracht. Van de oude vestingstad was nauwelijks iets over. Waar ik in maart nog straten, kerken en pakhuizen had gezien, lagen nu puinhopen waarover onkruid begon te groeien. Tussen de ruïnes hadden de Russen een groot krijgsgevangenenkamp ingericht, met duizenden mannen uit alle hoeken van het voormalige Duitse leger. Ik dacht aan de kinderen die de volgende ochtend tevergeefs langs de weg zouden wachten, en aan mijn begraven voorraad onder de steen, die ik nooit meer zou terugzien. In een kamp nam men zelden afscheid. Men werd eenvoudig ergens anders heen gebracht.

Het kamp in Küstrin was vele malen groter dan alles wat ik tot dan toe had gezien. Duizenden mannen leefden er in houten barakken, tenten en half ingestorte kazernegebouwen die nog uit de vestingtijd stamden. Er waren keukens met enorme ketels, een lazaret, een werkplaats en zelfs een soort markt, waar gevangenen sigaretten, brood, knopen en naalden met elkaar ruilden. Iedere dag kwamen er nieuwe transporten bij, en iedere dag vertrokken er groepen naar onbekende bestemmingen. Het was een stad op zich, met eigen wetten, eigen machthebbers en eigen geruchten. Ik liep er de eerste dagen rond als een vreemdeling in een buitenland, zoekend naar bekende gezichten. Ik vond er geen. Maar ik vond wel iets anders, iets wat ik in het kleine kamp van Neu Drewitz niet had gezien.

Wat mij in Küstrin direct opviel, waren de vele verschillende vlaggen, uniformen en nationaliteiten. Boven sommige barakken wapperden zelfgemaakte vlaggen: Oostenrijks, Hongaars, Roemeens, Nederlands, zelfs Frans en Italiaans. Op de jassen van veel gevangenen waren Duitse onderscheidingstekens weggesneden en vervangen door andere kleuren, door een lint of een geborduurd embleem. Mannen die enkele maanden eerder nog trots een Duits uniform hadden gedragen, presenteerden zich nu plotseling als Oostenrijker, Elzasser, Luxemburger of Pool. Iedereen

wist waarom. Men had gehoord dat gevangenen van andere nationaliteiten eerder naar huis zouden worden gestuurd dan Duitsers. Het was alsof het Duitse leger zich na zijn nederlaag in tientallen kleine landen had opgesplitst.

Omdat ik verschillende talen sprak, raakte ik gemakkelijk met al die groepen in gesprek. Daarbij viel mij iets merkwaardigs op. Een man die zich voorstelde als Fransman, kon nauwelijks een zin in het Frans uitspreken. Een zogenaamde Hollander begreep niets van wat ik hem in het Nederlands vroeg. Een Hongaar sprak Duits met een onmiskenbaar Saksisch accent. Vaak spraken deze mannen beter Duits dan de taal van het land waarvan zij beweerden afkomstig te zijn. Wanneer ik hen daar voorzichtig op aansprak, werd het gesprek meestal snel beëindigd, en een paar keer maakte iemand zich haastig uit de voeten. Ik nam het hun niet kwalijk. Iedereen probeerde op zijn eigen manier een weg naar huis te vinden. Maar ik vroeg mij wel af wat de Russen ervan dachten, wanneer zij in hun lijsten opeens duizenden Fransen en Nederlanders aantroffen die nooit in Frankrijk of Nederland waren geweest.

Mijn talenkennis bleef ook de kampleiding niet verborgen. Kort na onze aankomst werd ik ondergebracht in een afzonderlijk deel van het kamp, waar gevangenen zaten die als tolk of schrijver werden gebruikt. Het eten was daar niet beter dan elders: een kom dunne soep van kool of gierst, een stuk zwaar, vochtig brood en af en toe een lepel suiker. Maar enkele kameraden wisten via hun contacten met de keuken soms iets extra's te bemachtigen, en zij deelden het eerlijk. Daardoor kon ik mijn lichamelijke conditie redelijk op peil houden. Ik bleef sporten wanneer ik kon. 's Avonds deed ik mijn oefeningen tussen de barakken, en soms deden een paar jongere gevangenen mee. Het gaf de dagen een ritme en het hoofd iets anders om aan te denken dan honger. Het tolkwerk was niet altijd ongevaarlijk. Op een dag moest ik vertalen bij het verhoor van een jonge Duitse gevangene die ervan werd verdacht een blik vlees uit de keuken te hebben gestolen. De Russische officier wilde een bekentenis. De

jongen ontkende. Ik zag dat hij loog, en ik zag ook dat de officier dat zag. Ik vertaalde zijn woorden zo voorzichtig mogelijk, maar ik wist dat een verkeerd gekozen woord hem een week in de strafcel kon kosten. Toen de officier mij vroeg of de jongen de waarheid sprak, keek ik hem aan en zei dat ik alleen vertaalde, niet oordeelde. De officier nam mij een lange tijd op. Daarna lachte hij kort en stuurde de jongen weg met een waarschuwing. Na afloop kwam de jongen naar mij toe om mij te bedanken. Ik zei dat hij niets aan mij te danken had. Maar ik had die middag geleerd dat een tolk in gevangenschap soms meer macht heeft dan hij wil hebben.

Juist dat sporten bracht mij in contact met mensen die mijn leven in gevangenschap een heel andere wending zouden geven. In het kamp bestond een culturele afdeling, die voorstellingen, muziekavonden en variétéprogramma's verzorgde voor de gevangenen. Op een avond bleef een oudere man staan kijken terwijl ik op mijn handen langs de barak liep. Hij had grijs haar, een smal, beweeglijk gezicht en lange vingers die nooit stil leken te liggen. Toen ik weer op mijn voeten stond, applaudisseerde hij zacht en stelde zich voor. Hij was goochelaar en had vóór de oorlog in Berlijn opgetreden in de Wintergarten en de Scala, de grootste variététheaters van de stad. Later had hij door heel Europa getoerd, van Wenen tot Kopenhagen. Nu stond hij in een versleten soldatenjas achter het prikkeldraad van Küstrin, maar zijn ogen glansden zodra hij over zijn vak sprak.

Hij nam mij mee naar de barak waar zijn groep repeteerde. Ik zal die avond nooit vergeten. In een kale ruimte, verlicht door twee petroleumlampen, oefende een violist een stuk van Schubert op een instrument met maar drie snaren. In een hoek repeteerden twee mannen een komische scène over een Berlijnse tramconducteur. Een jonge zanger stond met zijn gezicht naar de muur toonladders te zingen. En midden in de ruimte liet de goochelaar, zomaar tussen twee zinnen door, een munt over zijn knokkels rollen, liet hem verdwijnen en haalde hem even later achter mijn oor tevoorschijn. Iedereen lachte. Ik had in maanden niet zo'n

geluid gehoord. Het was alsof ik door die deur een andere wereld was binnengestapt, een wereld waarin de oorlog even niet bestond. Dankzij de bemoeienis van de goochelaar en zijn contacten bij de kampleiding werd ik teruggeplaatst naar het hoofdkamp. Na een paar weken repeteren werd ik officieel opgenomen in de variétégroep. Dat veranderde mijn leven in het kamp volledig. De artiesten kregen een iets groter rantsoen, omdat men van hen verwachtte dat zij 's avonds nog konden optreden. Zij waren vrijgesteld van het zwaarste werk en hadden een eigen barak, waar het warmer was en minder vol. Belangrijker nog dan het eten was iets anders: voor het eerst sinds lange tijd had ik weer iets wat leek op een normaal bestaan. Ik had een taak die niets met overleven te maken had, mensen om mij heen met wie ik over iets anders kon praten dan honger, en een reden om 's ochtends op te staan.

Ik begon te trainen met een acrobatengroep. Mijn twee partners waren jonger dan ik en vóór de oorlog allebei turners geweest. De een was lang en mager en bezat een evenwichtsgevoel dat bijna onnatuurlijk leek. De ander was klein en gedrongen, sterk als een os, en kon twee man tegelijk op zijn schouders dragen. Ik werd de schakel tussen hen. Wij oefenden partneracrobatiek: piramides, handstanden op elkaars schouders, salto's waarbij de een de ander in de lucht wierp en weer opving. Omdat wij geen matten hadden, trainden wij op opgestapelde dekens en zakken stro. Het ging niet zonder blauwe plekken, verstuikte enkels en een keer een gebroken vinger. Maar met iedere week werden onze nummers beter, en wij merkten dat het publiek steeds stiller werd wanneer wij aan een nummer begonnen. Eén keer ging het bijna helemaal mis. Wij oefenden een nieuw nummer, waarbij ik vanaf de schouders van mijn kleine, sterke partner een salto achterover moest maken en op de handen van de lange moest landen. Bij de derde poging verloor ik halverwege mijn oriëntatie. Ik kwam niet op zijn handen terecht, maar naast de dekens, met mijn rug op de houten vloer. Even kreeg ik geen lucht. Ik lag daar

en zag de dakbalken boven mij draaien, terwijl mijn partners zich over mij heen bogen. De goochelaar kwam aanrennen en voelde aan mijn rug en mijn nek. Er was niets gebroken. Na een paar minuten stond ik weer op mijn benen, beurs en duizelig. Mijn partners wilden die dag stoppen. Ik weigerde. Ik wist van vroeger dat je na een val meteen opnieuw moet beginnen, anders zet de angst zich vast. Bij de vierde poging lukte het. Die avond stonden wij met het nieuwe nummer op het programma.

Omdat het publiek telkens uit dezelfde gevangenen bestond, moesten wij voortdurend nieuwe programma's bedenken. Een grap die de eerste keer de zaal deed schudden van het lachen, leverde de derde keer niet meer op dan een vermoeide glimlach. Dat betekende eindeloos repeteren en voortdurend nieuwe ideeën zoeken. Kostuums werden genaaid uit oude dekens, zakken en gordijnen. Pruiken maakten wij van touw en vlas, schmink van roet, krijt en bietensap. Soms hielp ik mee bij de komische nummers van een kunstfietser, een kleine, levendige man uit Leipzig die op een in elkaar geknutselde fiets de meest onmogelijke kunsten uithaalde: achterstevoren, op één wiel en staand op het zadel. Mijn taak was meestal om als onhandige agent achter hem aan te rennen en over mijn eigen benen te vallen. De zaal vond dat het mooiste deel van de avond.

Ik zal mijn eerste optreden voor de gevangenen nooit vergeten. De barak was afgeladen vol. Mannen zaten op banken, op de grond en op de dakbalken. Velen hadden maandenlang niets anders gezien dan werkcommando's, bewakers en prikkeldraad. In het begin zaten zij afwachtend, sommigen met hun armen over elkaar, alsof zij zich wilden beschermen tegen de teleurstelling. Toen de goochelaar het programma opende en een pakje kaarten uit het niets in een waaier liet verschijnen, ging er een gemompel door de zaal. Bij ons acrobatennummer werd het zo stil dat ik de planken onder mijn voeten hoorde kraken. En toen de kunstfietser met mij in zijn kielzog over het podium raasde, barstte de zaal uit in een gelach dat niet meer ophield. Na afloop kwam

een oudere gevangene naar mij toe, gaf mij een hand en zei alleen: "Dank je. Vanavond was ik even thuis." Onze voorstellingen vielen blijkbaar in de smaak, want het bleef niet bij optredens voor medegevangenen. Steeds vaker werden wij ook buiten het kamp ingezet om op te treden voor Russische soldaten: in kazernes, in officiersmessen en een keer zelfs in een half verwoeste schouwburg in een stad in de buurt. Daar zaten honderden soldaten in een zaal waarvan het dak gedeeltelijk was ingestort, zodat wij onder de open hemel optraden. Voor de eerste keer stonden wij voor een publiek dat enkele maanden eerder nog op ons had geschoten. Wij wisten niet hoe zij zouden reageren. Maar een salto is een salto, en een grap over een agent die over zijn eigen benen struikelt, heeft geen vertaling nodig. Al na een paar minuten lachten zij net zo hard als onze eigen kameraden. Na afloop kregen wij sigaretten, brood en zelfs een fles wodka, die wij in de barak eerlijk verdeelden.

In die periode dacht vrijwel niemand nog aan ontsnappen. Ook ik niet. Iedere dag gingen er geruchten rond over vrijlatingen, en die geruchten waren niet helemaal ongegrond. Er werden werkelijk mensen naar huis gestuurd. Wij zagen hoe transporten werden samengesteld met vrouwen die als hulpkracht bij het leger hadden gediend, met zieken, met invaliden en met mannen die zo verzwakt waren dat zij voor de Russen geen waarde meer hadden als arbeidskracht. Wanneer zo'n transport vertrok, stonden honderden gevangenen bij het prikkeldraad te kijken. Velen gaven de vertrekkenden een briefje mee met een adres, in de hoop dat iemand thuis zou laten weten dat zij nog leefden. Ook ik schreef zo'n briefje, met de naam van mijn vrouw en ons adres, en gaf het aan een oudere man met een houten been. Ik heb nooit geweten of het ooit is aangekomen. Post bestond in die tijd niet. Wij mochten niet schrijven en ontvingen niets. Thuis wist niemand of wij nog leefden, en wij wisten niet of onze families het einde van de oorlog hadden overleefd. Ik wist dat mijn stad zwaar was gebombardeerd. Ik wist niet of ons huis nog stond, of mijn

vrouw en kinderen een schuilkelder hadden gevonden, of zij genoeg te eten hadden. 's Nachts, wanneer de anderen sliepen, lag ik vaak wakker en stelde mij voor hoe zij leefden. Ik zag mijn vrouw in de keuken staan, de kinderen aan tafel, een lege stoel waar ik had moeten zitten. Soms stelde ik mij voor dat zij mij al hadden opgegeven en dat er ergens een brief lag met de woorden "vermist, vermoedelijk gesneuveld". Die gedachte was het moeilijkst. Ik wilde naar huis, niet alleen voor mijzelf, maar om hun te laten zien dat ik er nog was.

Iedere keer dat een transport vertrok, geloofden wij sterker dat ook onze beurt spoedig zou komen. Eerst de zieken en de zwakken, zei men, daarna de anderen. In de barak maakten mannen plannen voor hun eerste maaltijd thuis, hun eerste bad en hun eerste nacht in een echt bed. Een van de muzikanten had een lied over de thuiskomst geschreven, dat wij aan het einde van iedere voorstelling zongen. De zaal zong mee, vaak met tranen in de ogen. Niemand van ons wist dat juist onze hoop op vrijlating zou worden gebruikt om ons verder van huis te brengen.

Hoofdstuk 4 – Het variétégezelschap in Rusland

In die periode kregen wij regelmatig bezoek van enkele jonge Russische officieren. Zij hadden onze voorstellingen gezien en waren zo gefascineerd door de acrobatiek dat zij zelf graag artiest wilden worden. Op een middag stonden er drie van hen in de deuropening van onze repetitiebarak, in gepoetste laarzen en met hun pet in de hand, en vroegen of zij mochten meetrainen. Een gevangene zegt geen nee tegen een officier van het overwinnende leger, ook niet als die officier hem beleefd een vraag stelt. Dus trokken zij hun uniformjas uit, rolden hun mouwen op en gingen op de dekens staan, vol enthousiasme en zonder enig idee van wat hun te wachten stond. Mijn twee partners en ik keken elkaar aan. Wij hadden geen keus. Maar ik geloof dat wij er, eerlijk gezegd, ook een zeker genoegen in schepten.

Al snel bleek dat partneracrobatiek zwaarder was dan zij hadden verwacht. Een handstand op iemands schouders ziet er vanuit de zaal licht en sierlijk uit. In werkelijkheid vraagt het maanden training, sterke polsen en het vertrouwen om je te laten vallen in de handen van een ander. De jonge officieren vielen van de schouders, van de piramide en van hun eigen handen. Zij kwamen met hun gezicht in het stro terecht, met hun rug op de planken en een keer met hun hoofd tegen de kachel. Ik moet toegeven dat deze mannen heel wat konden incasseren voordat zij het opgaven. Zij klaagden niet, stonden steeds weer op en lachten om hun eigen onhandigheid. Maar na een paar weken vol blauwe plekken was hun enthousiasme voor de acrobatiek merkbaar bekoeld. Nog meer belangstelling hadden zij voor het nummer van onze kunstfietser. Vooral het onderdeel waarbij twee artiesten tegelijk op de fiets optraden, de een op het zadel en de ander staand op zijn schouders, maakte grote indruk op hen. Dat wilden zij ook. De kunstfietser probeerde hun nog voorzichtig duidelijk te

maken dat hij er jaren over had gedaan om het te leren, maar dat maakte op hen geen indruk. Twee van hen stapten op de fiets. Na drie wankele rondjes door de zaal verloren zij hun evenwicht en reden zij, met fiets en al, met volle snelheid tussen de eerste rijen stoelen. Het geluid van brekend hout en vloekend Russisch zal ik nooit vergeten. De één brak zijn arm, de ander zijn neus. Daarmee was hun carrière als artiest voorlopig voorbij. Wij hebben die avond in onze barak gelachen tot de tranen over onze wangen liepen, maar pas toen de deur goed dicht was.

Ook ik kreeg in die tijd bijzondere voorstellen. Meer dan eens werd ik apart genomen door Russische functionarissen, soms in uniform, soms in burger, die mij probeerden over te halen om na mijn vrijlating in de Sovjet-Unie te blijven. Ik zou er instructeur kunnen worden in moderne acrobatiek, bij een circus of een sportschool van het leger. Men beloofde mij een comfortabel leven: een eigen woning, een hoog inkomen, extra rantsoenen en allerlei privileges die een gewone Sovjetburger nooit zou krijgen. Men verzekerde mij zelfs dat mijn familie in Duitsland goed verzorgd zou worden, en dat zij later misschien naar mij toe zouden kunnen komen. Het werd allemaal gezegd met een vriendelijkheid die ik in Rusland niet vaak had ontmoet.

Maar ik kende Rusland inmiddels te goed om zulke beloften serieus te nemen. Ik had gezien hoe snel een vriendelijk woord kon omslaan in een bevel, en hoe gemakkelijk een belofte van vandaag morgen weer was vergeten. Bovendien woog niets van wat men mij voorhield op tegen het verlangen om naar huis terug te keren, naar mijn vrouw en mijn kinderen, naar mijn eigen taal en mijn eigen straat. Ik bedankte telkens beleefd en zei dat ik er nog over zou nadenken. In werkelijkheid hoefde ik daar geen seconde over na te denken. De gedachte om vrijwillig in Rusland te blijven, kwam voor mij niet in aanmerking. Ik vermoed dat de functionarissen dat ook wel begrepen, want na een paar weken hielden de voorstellen op. Ondertussen werden de

vrijlatingen steeds zeldzamer. Alleen vrouwen, zieken en lichamelijk zwakken kwamen nog voor ontslag in aanmerking. Iedere gevangene probeerde een kwaal te vinden die hem op de lijst zou kunnen brengen. Mannen hielden hun adem in tijdens de medische keuring om een snellere hartslag te veroorzaken, of aten zout om hun benen te laten opzwellen. Ik had op dat moment last van een ontstoken zweetklier onder mijn arm, een pijnlijke, opgezwollen bult die mij bij iedere salto deed kreunen. Ik besloot mij bij de kamparts te melden, in de hoop dat ook ik misschien voor vrijlating in aanmerking zou komen. De arts bekeek de ontsteking, drukte erop tot ik bijna van de bank viel, schreef iets op een lijst en stuurde mij zonder verder commentaar weg. Ik verwachtte er weinig van.

Rond het middaguur werd ik door de Duitse kampoudste aangesproken. "Laat je gegevens opnemen," zei hij. "Jij gaat ook mee." Op dat moment maakte ik bijna een vreugdesprong. Ik moest mij inhouden om hem niet om de hals te vallen. Naar huis! Na alles wat er was gebeurd, na de Oder, na Seelow, na de mijnenvelden en de koude nachten in de barak, zou ik naar huis gaan. Ik zag mijn vrouw voor mij, de deur van ons huis, de kinderen die mij misschien niet eens meer zouden herkennen. Pas na een paar minuten drong er iets anders tot mij door. Ik keek om mij heen en zag mijn twee acrobatische partners staan, met wie ik maandenlang dag en nacht had getraind en opgetreden. Zij stonden niet op de lijst. Zij zouden achterblijven. Mijn vreugde verdween net zo snel als zij was gekomen. Onder het voorwendsel dat ik naar het toilet moest, trok ik mij terug om de situatie te overdenken. Ik zat op de houten plank in de latrine en staarde naar de muur. Wij waren drie mannen die samen een nummer vormden. Zonder mij viel het nummer uit elkaar, en zonder hun nummer zouden zij misschien hun plaats in de variétégroep verliezen, en daarmee hun betere rantsoenen en hun eigen barak. Mocht ik hen zomaar achterlaten? En tegelijk: mocht ik de enige kans op thuiskomst die ik misschien ooit zou krijgen, laten schieten?

Ik heb er lang gezeten. Toen ik eindelijk naar buiten kwam, was het besluit al door anderen genomen. De kampoudste riep mij toe dat de hele variétégroep mee moest, de artiesten allemaal samen. Mijn partners stonden al met hun bundel op het appelterrein. Ze grijnsden van oor tot oor.

Pas toen zagen wij de extra bewaking. Rondom onze groep stonden wachters opgesteld, met geladen geweren, en aan de rand van het terrein wachtten twee hondengeleiders met grote herdershonden aan korte lijnen. Dat was ongebruikelijk voor een groep mensen die zogenaamd op weg was naar huis. Bij de transporten met zieken en vrouwen die ik had zien vertrekken, liepen hooguit twee of drie oudere soldaten mee, die meer op begeleiders leken dan op bewakers. Hier stonden mannen die zich gedroegen alsof wij elk moment zouden kunnen wegrennen. Een van mijn partners stootte mij aan en wees met zijn kin naar de honden. Hij zei niets. Dat was ook niet nodig. Ergens in mijn achterhoofd begon een stemmetje te fluisteren dat er iets niet klopte. Ik probeerde het te negeren.

Enkele uren later werden wij naar de stad gebracht, naar een groot magazijn waar een Russische intendant ons opwachtte. Daar kregen wij opvallend goede burgerkleding: kostuums van degelijke stof, overjassen, hoeden, schoenen die nog nauwelijks waren gedragen. Waar die kleren vandaan kwamen, vroegen wij liever niet. Men lette er zelfs op dat alles precies paste. Een kleermaker met een meetlint om zijn nek liep van de een naar de ander en spelde hier een broekspijp af en daar een mouw. Daarnaast ontvingen wij elk meerdere witte overhemden, onze artiestenkleding, de kostuums en de rekwisieten van de goochelaar, en zelfs de speciale fiets van onze kunstfietser, die met veel zorg in een kist werd ingepakt. Ik stond in mijn nieuwe kostuum voor een gebarsten spiegel en herkende mijzelf nauwelijks. Ik zag eruit als een man die op weg was naar een feest. Nu begrepen wij dat er iets anders aan de hand was. Niemand kleedt gevangenen die naar huis gaan in nieuwe kostuums, en niemand geeft hun een kunstfiets mee voor onderweg.

Onze begeleiding bestond uit vier bewapende wachten, meerdere officieren en de twee diensthonden. Van vrijlating was duidelijk geen sprake. Toen wij daartegen protesteerden en vroegen waar wij heen gingen, keek een politieke officier ons koel aan. Wij hadden onze ontslagpapieren toch zelf gezien, zei hij. Als men ons nu langs een omweg liet reizen, ging dat ons niets aan. Hij liet een korte stilte vallen en voegde er toen aan toe, zonder enige ironie in zijn stem: *"Wij zijn tenslotte nog steeds de overwinnaars."*

De reis voerde ons eerst door Polen. Wij reisden niet in een goederenwagon, maar in een gewone personenwagon, met houten banken en ramen waardoor wij naar buiten konden kijken. Wij zagen verwoeste steden, dorpen waar alleen nog schoorstenen overeind stonden en stations waar mensen met koffers en bundels dagenlang op een trein wachtten. Bij Brest-Litovsk staken wij de grens over, en daarna reden wij dieper Rusland in, door eindeloze bossen en vlakten. Hoe verder wij kwamen, hoe stiller het in onze wagon werd. Iedere kilometer bracht ons verder van huis. Een van de muzikanten probeerde 's avonds het lied over de thuiskomst in te zetten, het lied dat wij in Küstrin zo vaak hadden gezongen. Niemand zong mee. Na een paar regels hield hij op en keek uit het raam.

Onderweg stopten wij een halve dag in Kiev. Wij mochten de wagon niet verlaten, maar door de ramen zagen wij genoeg. De stad was zwaar beschadigd. Hele straten bestonden uit uitgebrande gevels en op de hoofdstraat waren vrouwen met pikhouwelen en kruiwagens bezig het puin te ruimen, rij naast rij, zoals ik het in Berlijn had gezien. Het was hetzelfde beeld, alleen in een ander land en met andere gezichten. Een oude man op het perron bleef voor ons raam staan en keek ons lange tijd aan. Ik verwachtte haat of een scheldwoord. In plaats daarvan schudde hij langzaam zijn hoofd, zoals men doet bij iets wat men niet begrijpt, en liep verder. Ik heb lang nagedacht over die blik. Misschien vroeg hij zich af hoe mannen die eruitzagen als gewone arbeiders,